

O paměti holocaustu*

Pavel Barša: *Paměť a genocida: Úvahy o politice holocaustu*

Praha, Argo 2011, 283 s.

David Cesarani, Eric J. Sundquist (eds.): *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*

London, New York, Routledge 2012, 228 s.

Úvod

Pavel Barša zahajuje svoji knihu *Paměť a genocida: Úvahy o politice holocaustu* těmito slovy: „Až do druhé poloviny 60. let neměla genocida Židů v evropském a západním vzpomínání na druhou světovou válku samostatné místo.“ [Barša 2011: 9] Šedesátá léta dvacátého století jsou pro jeho knihu klíčová. Podle Barši se paměť holocaustu vlivem různých událostí – mj. procesu s Adolfem Eichmannem z roku 1961, frankfurtských procesů s osvětimskými dozorci z let 1963 až 1965, ale především izraelsko-arabské šestidenní války z roku 1967 – „stávala stále více nejen nástrojem legitimizace izraelské bezpečnostní politiky, ale také opěrným bodem samotné izraelské identity. Tento proces dosáhl svého završení v reakci na jom kipurskou válku v říjnu 1973 a byl politicky stvrzen nástupem Menachema Begina k moci roku 1977.“ [Barša 2011: 14–15] Jak vyplývá z předcházejících vět, ve středu autorovy pozornosti je holocaust jakožto klíčový příběh izraelské (a v současnosti také americké či západní) kolektivní paměti. Autor nezkoumá holocaust jako historickou událost, která se odehrála v letech 1933–1945 v nacisty kontrolované Evropě, ale jako to, v co se holocaust v průběhu šedesátých let proměnil. Historie a paměť přitom mají odlišné cíle. Zatímco zkoumání dějin holocaustu, stejně tak jako obecných dějin, má především sloužit poznání minulosti, příběhy konstruovaná kolektivní paměť „slouží potřebě sebe-potvrzení a prosazení zájmů té či oné partikulární skupiny, která si jejím prostřednictvím kreslí minulost v lichotivých a strategicky výhodných barvách“ [Barša 2011: 19].

Stejně jako Barša i já se zaměřuji na paměť holocaustu. Soustředím se jednak na uvedenou Baršovu knihu, ale také na sborník *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*, který sestavili David Cesarani a Eric J. Sundquist. Ve svém textu budu částečně vycházet z toho, co Barša napsal na jiném místě: „K vysvětlení prominence holocaustu nedojdeme analýzou historické události nacistického pokusu o vyvraždění evropských Židů, nýbrž analýzou procesu vzpomínání na tuto událost a odpovědí na otázku, kdo je nositelem tohoto vzpomínání a jaká je jeho motivace.“ [Barša 2006: 117, zvýraznění v originále] Myslím si však, že aby-

* Tento článek vznikl v rámci grantového projektu GA ČR Češi, Slováci a Židé: Spolu, ale odděleně 1938–1989 (13-15989P), řešeném na FSV UK.

chom mohli odpovědět na otázky, *kdo* vzpomíná a *proč* vzpomíná, musíme také zkoumat, *kdy* tak činí, tj. za jakých okolností. Cílem mého textu je tedy analýza značně odlišných odpovědí na tyto tři otázky – *kdo*, *kdy* a *proč* – ve dvou výše uvedených (a nedávno publikovaných) knihách, které o tomto tématu pojednávají.

Šedesátá léta dvacátého století: kolektivní paměť střídá kolektivní zapomnění?

Začnu-li Baršovou odpovědí na otázku *kdy?*, pak musím konstatovat, že ve své knize *Paměť a genocida* zjednodušeně řečeno nevybočuje nad rámec toho, co bylo v souvislosti s pamětí holocaustu ještě nedávno považováno za úzus. Podle Barši se o holocaustu v prvních dvou desetiletích po druhé světové válce nemluvílo, a to nejen proto, že se termín holocaust pro označování nacistické genocidy Židů začal používat až v šedesátých letech minulého století. Vyvraždění více jak pěti a půl milionu evropských Židů bylo „jedním z mnoha nacistických zločinů“ [Barša 2011: 9]. Židé podle něj nebyli vnímáni jako specifická skupina obětí a genocidu, která na nich byla spáchána, obě strany nastupující studené války zlehčovaly. Západní mocnosti podle Barši potlačovaly vzpomínky na nacistickou genocidu Židů, protože potřebovaly ze svého dřívějšího spojence – Sovětského svazu – udělat stejné zlo, jakým bylo Hitlerovo Německo. Ve Stalinově případě stály za marginalizací židovské genocidy jak protižidovské předsudky, tak i „uvědomění, že informace o přesných okolnostech a výjimečné povaze masové vraždy Židů by mohly podvracet mýtus sovětského osvoboditelského mučednictví, jehož prostřednictvím se snažil legitimizovat svou hegemonii nad rozsáhlými územími střední, východní a jihovýchodní Evropy“ [Barša 2011: 12].

Baršova teze není nová. Patrně nejvýstižněji ji vyjádřil britský historik Tony Judt ve své často citované knize *Poválečná Evropa: Dějiny od roku 1945*: „Při pohledu zpět je pak na tomto zavírání očí před holocaustem asi nejotřesnější to, že se projevovalo úplně všude. Holocaust byl vykázán z lidské mysli nejen tam, kde existovaly dobré důvody se k němu nevracet ani v myšlenkách – jako třeba v Rakousku (jehož obyvatelstvo sice tvořilo jen desetinu populace předválečné velkoněmecké říše, zato každý druhý dozorce v koncentračním táboře byl Rakušan) nebo v Polsku; ale i v Itálii – kde většina národa neměla důvod k pocitům hanby – nebo v Británii, kde se lidé jinak za válečnými roky ohlíželi s hrdotí, a dokonce s jistou nostalgií. Přispěl k tomu samozřejmě také rychlý nástup studené války. Ale spolupůsobily tu ještě další příčiny. Většina Evropanů si 2. světovou válku s Židy nijak nespojovala (s výjimkou těch, kteří Židy považovali za její viníky) a jakýkoli náznak, že by židovské utrpení mohlo mít nárok na čestné místo, narážel na silný odpor.“ [Judt 2007: 830]

Zdá se, že společným cílem poválečné Evropy bylo zapomenout na holocaust, ať už proto, že některé země skutečně měly na co zapomínat, nebo proto,

že to pro ně jednoduše bylo politicky výhodnější. Východní blok musel na reflexi holocaustu (včetně vlastní odpovědnosti) počkat až do pádu komunistických režimů. V západní Evropě se tak stalo dříve. Také podle Judta jsou z hlediska přeměny mlčení o genocidě Židů na paměť o holocaustu významná šedesátá a sedmdesátá léta dvacátého století, a to především v případě Západního Německa a jeho vztahu k vlastní minulosti: „Souběh celého řetězu událostí – šestidenní arabsko-izraelská válka v roce 1967, pokleknutí kancléře Brandta u památníku varšavského ghetta, atentát na izraelské sportovce při letních olympijských hrách v Mnichově roku 1972 a konečně zařazení seriálu *Holocaust* do vysílání německé televize v lednu 1979 – dostal v Německu problematiku Židů a jejich utrpení do popředí veřejného zájmu.“ [Judt 2007: 833, zvýraznění v originále]

Podle Barši však na holocaust zapoměli nejen původní svědci či přímo pachatelé, ale také jeho oběti, tedy především samotní Židé. Události z let 1933 až 1945 se staly pilířem jejich identity až na přelomu šedesátých a sedmdesátých let. Pro americké Židy – kteří tvoří největší židovskou komunitu mimo Izrael – stejně tak jako pro další v USA žijící etnické a náboženské menšiny, bylo v prvních dvou desetiletích po konci druhé světové války prioritou integrovat se do americké společnosti. Avšak především pod vlivem černošského hnutí se od konce šedesátých let „Američané náležející k menšinám začali stále více obracet ke zvláštní skupinové minulosti. Převládal diferencionalismus a partikularismus – místo integrace jednotlivců se zdůrazňovalo uznání odlišností mezi skupinami. O toto uznání bojovaly různé menšiny s poukazem ke křivdám, jichž se na nich v minulosti dopustila bílá angloamerická většina. Sám fakt minulé perzekuce se stal zdrojem vysokého morálního ocenění příslušníků dané skupiny.“ [Barša 2011: 119]

Podle Barši je přitom paradoxní, že američtí Židé v době, kdy začali hlásat svoji jedinečnost – vycházející už nikoli z náboženství, ale ze zkušenosti holocaustu – již byli v USA většinově asimilováni. Náboženskou víru nahradila víra sekulární. Ta byla založena na rozpomenutí se na holocaust a současně také na odkazu vzniku státu Izrael. Zatímco holocaust (už ne nacistická genocida Židů) se stal symbolem absolutního utrpení, ustanovení státu Izrael představuje začátek národní spásy [Barša 2011: 130]. Avšak i Izrael, tedy stát, jenž vznikl na troskách holocaustu, si podle Barši na holocaust vzpomněl až dvě desetítky let po svém vzniku. Pochopitelně to neznamena, že by představitelé nově založeného židovského státu dřívější utrpení Židů popírali. Nicméně bolest a smutek z toho, co se odehrálo, se smísily s ideologickým využitím židovského utrpení [Barša 2011: 105]. Nacistická genocida Židů, jak Barša uvádí: „se nestala mýtem díky nějaké sobě inherentní kvalitě, ale byla do něj přetvořena zpětně – ve vzpomínce. Nebyly to okolnosti jejího historického času a místa, nýbrž přítomný kontext jejího připomínání, který z ní učinil emblematickou vzpomínku – tedy symbol schopný interpretovat jiné události.“ [Barša 2011: 130]

Holocaust versus genocida

Kdo a proč podle Barši udělal z holocaustu mýtus? Kromě amerických Židů sloužil Holocaust s velkým H, jedinečný a nevyslovitelný, okázale připomínaný až vzývaný především Spojeným státům a Izraeli. Připomínání hrůz holocaustu jim totiž umožnilo přehlížet jiné genocidy. Čím hrůzostrašnější byl holocaust, tím méně kruté se zdály být jiné nepravosti. Slovy Pavla Barši „bylo morálně pohodlnější postavit na washingtonském mallu mamutí muzeum holocaustu a demonizovat nacistické Němce, než tam postavit mamutí muzeum otroctví, za něž byli zodpovědní rasističtí předci bílých Američanů. Zatímco ve druhém případě by museli tito Američané zpytovat své svědomí jako pachatelé, v prvním se mohli bít v prsa jako osvoboditelé.“ [Barša 2011: 18] Pokud jde o Izrael, zde je situace podle autorova názoru obdobná. Holocaust se stal izraelským mýtem až na přelomu šedesátých a sedmdesátých let minulého století, dvacet let po založení státu a ještě o několik let navíc od konce druhé světové války. Proč až nyní? Autor s odkazem na historika Toma Segeva tvrdí, že to „nebyla obsese minulostí, nýbrž naléhavá potřeba přítomnosti“, která stála v pozadí procesu s Adolfem Eichmannem [Barša 2011: 105]. Podle Barši v tomto procesu nešlo *jen* o odsouzení jednoho z tvůrců tzv. konečného řešení. Když izraelský předseda vlády David Ben Gurion ve svém projevu, předneseném při příležitosti Dne nezávislosti v roce 1961, mluvil o přetrvávající nenávisti k Židům, bylo to podle Barši „poprvé, kdy se Izrael ústy svého premiéra pokusil chytit svět do morálně vyděračské pasti. Prostřednictvím ztotožnění se zabitými Židy (z nichž většina nebyla sionisty a nechystala se vystěhovat do Palestiny) se Izrael ztotožnil se všemi Židy, kteří žili v minulosti a budou žít v budoucnosti, v Izraeli i v diaspoře. Tímto ztotožněním učinil z odpůrců a kritiků Izraele antisemity a posadil je vedle Eichmanna na lavici obžalovaných. Především se jednalo o Araby, další na řadě však byli všichni ti, kteří se s nimi odvažovali sympatizovat.“ [Barša 2011: 106] Z holocaustu jakožto historické události se stala politická karta, kterou Izrael vytáhnul za účelem ospravedlnění zabránění arabských území během války v roce 1967. Úplně stejně to udělal později, když potřeboval nekrytý šek ve sporech s izraelskými Araby a Palestinci.

Baršova teze o politickém zneužívání holocaustu nepřekvapuje. Podobné myšlenky najdeme například v jeho doslovu k českému vydání knihy Normana F. Finkelsteina *Průmysl holocaustu: Úvahy o zneužívání židovského utrpení* [Barša 2006]. Finkelstein rozlišuje mezi holocaustem (jakožto historickou událostí) a Holocaustem (ve smyslu ideologického znázornění holocaustu). Holocaust (s velkým H) definuje jako nepostradatelnou ideologickou zbraň. „Jeho prostřednictvím se jedna z vojensky nejsilnějších zemí světa s otřesnou bilancí v oblasti lidských práv sama obsadila do role státu ‚obětí‘, a stejně tak si status oběti přivlastnila neúspěšnější etnická skupina ve Spojených státech. Tento zdánlivý status oběti s sebou nese značné dividendy – především imunitu proti kritice, byť i oprávněné.“ [Finkelstein 2006: 13] Barša si ve výše uvedeném doslovu klade podobnou otázku jako ve své pozdější knize: „Jestliže prvních pětadvacet let

poválečné historie vzpomínka na holocaust ani téma věčného antisemitismu americké Židy nikterak nevzrušovaly, proč z nich na přelomu 60. a 70. let židovské elity najednou učinily hlavní témata svého diskurzu?“ [Barša 2006: 115] Baršova kritika politizace holocaustu americkými a izraelskými politiky tak není žádnou novinkou. Kromě Normana Finkelsteina vychází také například z kritické práce Petera Novicka *The Holocaust in American Life* z roku 1999 [viz Novick 1999].

Mýtus poválečného ticha

Co když ale Barša vychází z nesprávného předpokladu? Co když paměť holocaustu nevznikla v šedesátých letech dvacátého století, ale už během druhé světové války? Britský historik David Cesarani se v nedávno vydaném sborníku vrací ke „konformnímu konsensu“ týkajícímu se reakcí na válečnou persekuci Židů, který měl mezi historiky panovat do poloviny devadesátých let dvacátého století. Nacistická politika vůči Židům nebyla podle tohoto konsensu bezprostředně po válce zamlčovaná, ale byla vnímána jako součást většího příběhu druhé světové války. Zostřující se konflikt studené války vedl k tomu, že budoucnost dostala přednost před zkoumáním minulosti. Nastalo období ticha, a to jak na straně přeživších, tak na straně historiků. Ke změně přispěla teprve šedesátá léta a pro tuto dekádu příznačné události, které byly popsány výše [Cesarani 2012: 1].

Cesarani si stejně jako Barša myslí, že téma holocaustu nebylo na konci čtyřicátých let příliš zajímavé. Dokonce by zřejmě oba souhlasili s tvrzením, že to způsobil nezájem. Ale pozor, pro Cesaraniho to nebyl nezájem ve smyslu mlčení o holocaustu. Utrpení Židů nebylo přehlížené ani umenšované. Naopak, již na konci čtyřicátých let bylo vzpomínek na holocaust příliš mnoho. První pamětníci a historici sice zdůrazňovali nepředstavitelnost a nevyslovitelnost holocaustu, podle Cesaraniho ale docílili pravého opaku. Abychom tomu porozuměli – píše Cesarani v úvodní kapitole – „musíme si uvědomit, že první publikace se objevily v roce 1944, jejich počet narostl v roce 1945 a v letech 1946–1947 přerostl v povodeň“ [Cesarani 2012: 29]. Iluze mlčení o holocaustu je výsledkem přehlížení poválečné literatury. První svědectví byla často brutální, obsahující odkazy na sexuální zneužívání, násilí mezi vězni, kanibalismus. Cesarani se domnívá, že čtenářská neúspěšnost prvních holocaustových pamětí byla zapříčiněna jejich nelehkým čtením [Cesarani 2012: 29].

Autoři jiných kapitol citovaného sborníku poukazují na další faktory, které přispěly k přehlížení prvních poválečných pamětí: například že velká část z nich byla napsaná v jidiš, tedy v jazyce, který v následujících letech téměř vymizel [viz např. Smith 2012]. Vráťme-li se ještě k Cesaranimu, pak důvodem ústupu tohoto tématu v následujících padesátých letech bylo jisté přesycení holocaustem, a nikoli mlčení o něm. Autor tuto tezi dokládá množstvím literárních a filmových zpracování nacistické perzekuce Židů, která byla napsaná nebo natočená ve čtyřicátých letech a částečně ještě v letech následujících. Jestliže by holocaust nikoho

nezajímal, jak to, že se například román o varšavském ghettu *The Wall* amerického autora Johna Herseyho z roku 1950 udržel na seznamu bestsellerů New York Times celých 23 týdnů? Nebyla to přitom výjimka. Román dalšího amerického autora Leona Urise *Exodus*, v němž se jednotlivé postavy vrací ke svému válečnému utrpení a který byl přeložen do více jak padesáti jazyků včetně češtiny, byl na témže seznamu dokonce 80 týdnů [Cesarani 2012: 30]. Počet románů, ale i filmů z tohoto období se samozřejmě nemůže rovnat hollywoodské produkci 90. let 20. století, neznamená to však, že umělecké (a později také vědecké) zpracování holocaustu neexistovalo nebo že nebylo čtenářsky či divácky úspěšné.

Cesarani není ve své kritice údajného poválečného mlčení o holocaustu osamocený. Americká historička Hasia Dinerová ve své knize výstižně nazvané *We Remember with Reverance and Love: American Jews and the Myth of Silence After the Holocaust, 1945–1962* vystupuje proti názorům, že američtí Židé měli po celé dvě dekády trpět „dobrovolnou skupinovou amnézií“ [Diner 2009: 4]. Uvědomuje si přitom, že takové postoje se objevovaly v téměř každé práci o poválečném období. Dokonce i když výše uvedení Novick a Finkelstein publikovali své knihy, které vzbudily vášnivě (a často kritické) diskuse, nikdo tento aspekt jejich prací nezpochybnil [Diner 2009: 8]. Dinerová na rozdíl od řady jiných historiků, kteří paradigma poválečné neviditelnosti holocaustu automaticky přejímali, poukazuje na množství způsobů, jimiž si američtí Židé válečnou katastrofu připomínali. I když těmto rituálům často chyběla koordinace či jednotu, nic to nemění na skutečnosti, že holocaust pronikl do životů amerických Židů a zaujímal zde důležité místo po celé poválečné období [Diner 2009].

Dinerová se k tomuto tématu vrátila v citovaném sborníku *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*. Ve své kapitole analyzuje, jak a kdy mýtus ticha vznikl. Autorka konec šedesátých let samozřejmě nevnímá jako dekádu, kdy se o holocaustu teprve začínalo mluvit. Naopak, podle ní právě v tomto období vznikl mýtus přehlížení nacistické perzekuce Židů. Mladí Američané, příslušníci různých etnických menšin, začali na konci šedesátých let dvacátého století ostře kritizovat představitele vlastních skupin za to, že nepoukazovali na křivdy, kterých se na nich dopustila (a často stále ještě dopouští) většinová americká společnost. Historici pak kritické práce této generace uchopili jako primární zdroj, ale ne jako zdroj dokumentující situaci v šedesátých letech, nýbrž jako zdroj o situaci v předcházející dekádě [Diner 2012].

Vědeckých prací, které ukazují, jak se v prvních patnácti letech po skončení druhé světové války mluvilo a psalo o holocaustu a jak se tato událost připomínala, vyšlo mnoho. Uvedu jen některé z nich. Například izraelská historička Anita Shapiraová již ve svém článku z roku 1998 poukázala na důležité místo, jaké holocaust zaujímal v izraelské společnosti a politice čtyřicátých a padesátých let dvacátého století. Holocaust se od konce čtyřicátých let objevil ve velké části prací vydaných v Izraeli, ať už to byly paměti, básně nebo kroniky. Holocaust byl součástí izraelské politiky ještě před vznikem státu Izrael. Pro rodící se Izrael se stal zdrojem jeho legitimacy [Shapira 1998]. Nakonec i jeruzalémský památník

holocaustu Yad Vashem vznikl již v roce 1953, přičemž o jeho založení rozhodla izraelská vláda o několik měsíců dříve. Nejen to, o vybudování instituce, která by (tehdy ještě) v Palestině připomínala utrpení Židů, ale také hrdinství židovských vojáků ve spojeneckých armádách, se hovořilo již na podzim roku 1942 [Young 2007: 142]. Laura Jockuschová pak ve své srovnávací analýze židovských historických výborů a dokumentačních center v poválečné Evropě přesvědčivě ukázala, že ani zde židovští přeživší o holocaustu nemlčeli. Naopak, tyto instituce „předběhly dobu ve své snaze prolomit mlčení veřejnosti o specifické povaze nacistické perzekuce evropských Židů, stejně tak jako osvětlit podpůrnou roli místních vlád a občanů“ [Jockusch 2012: 193].

V nedávných letech vyšly také práce, které zpochybňují mlčení o holocaustu v samotném poválečném Československu. Jak ve své studii prokázala Sarah Cramseyová, přeživší čeští a moravští Židé uspořádali první tryznu za své zabitě spoluvěrce už 1. září 1945, jen dva týdny po oficiálním uzavření koncentračního tábora v Terezíně. Židovské komunity v Čechách navíc jen v prvních patnácti letech po konci druhé světové války uspořádaly nejméně 120 smutečních slavností, jejichž prostřednictvím uctily památku Hitlerových obětí [Cramsey 2008: 35–36].

Závěr

Barša ve své knize apeluje na to, aby paměť holocaustu přestala být využívána k prosazování zájmů jedné skupiny na úkor skupiny druhé. Politiku holocaustu má nahradit její protipól – etika genocidy. Ta má posilovat vazby mezi lidmi na základě toho, že jsou lidmi, a ne příslušníky určitých skupin: „Náležitě vzpomínání na genocidu, tedy takové vzpomínání, které má zabránit tomu, aby se opakovala, proto nemá vyvolávat mýtus o nevinosti, a tedy nárocích vlastního národa, náboženství či civilizace, ale naopak zpřítomňovat závazek, který nás váže k druhému bez ohledu na to, k jakému národu, náboženství či civilizaci patří.“ [Barša 2011: 228]

V samotném závěru knihy si pak Barša povzdychne: „Jenže historik není jen služebníkem paměti, ale také služebníkem pravdy. A v této roli není jeho úkolem tvořit skupinové mýty, ale bořit je. Tento úkol by však mohl náležitě splnit pouze tehdy, byl-li by se schopen vysvobodit ze své situovanosti v dějinách, které má zkoumat, a podívat se na ně zvnějšku – očima Boha či transcendentálního nebo vědeckého rozumu.“ [Barša 2011: 229–230] Nejsem si jistá, jestli se takové přání podařilo naplnit samotnému Baršovi. Svoji práci totiž postavil na údajném poválečném mlčení o holocaustu, tedy na tezi, která již byla přinejmenším zpochybněna.

Hana Kubátová

Literatura

- Barša, Pavel. 2006. „Doslov.“ Pp. 107–125 in Norman G. Finkelstein, *Průmysl holocaustu: Úvahy o zneužívání židovského utrpení*. Praha: Dokořán.
- Barša, Pavel. 2011. *Paměť a genocida: Úvahy o politice holocaustu*. Praha: Argo.
- Cesarani, David. 2012. „Introduction.“ Pp. 1–14 in David Cesarani, Eric J. Sundquist (eds.). *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*. London, New York: Routledge.
- Cesarani, David. 2012. „Challenging the ‘Myth of Silence’: Postwar Responses to the Destruction of European Jewry.“ Pp. 15–38 in David Cesarani, Eric J. Sundquist (eds.). *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*. London, New York: Routledge.
- Cesarani, David, Eric J. Sundquist (eds.). 2012. *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*. London, New York: Routledge.
- Cramsey, Sarah A. 2008. „Saying Kaddish in Czechoslovakia: Memorialization, the Jewish Tragedy and the ‘Tryzna’.“ *Journal of Modern Jewish Studies* 7 (1): 35–50.
- Diner, Hasia R. 2009. *We Remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence After the Holocaust, 1945–1962*. New York: New York University Press.
- Diner, Hasia R. 2012. „Origins and Meanings of the Myth Silence.“ Pp. 192–201 in David Cesarani, Eric J. Sundquist (eds.). *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*. London, New York: Routledge.
- Finkelstein, Norman G. 2006. *Průmysl holocaustu: Úvahy o zneužívání židovského utrpení*. Praha: Dokořán.
- Jockusch, Laura. 2012. *Collect and Record!: Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*. New York: Oxford University Press.
- Judt, Tony. 2008. *Poválečná Evropa: Dějiny od roku 1945*. Praha: Slovart.
- Novick, Peter. 1999. *The Holocaust in American Life*. Boston: Houghton Mifflin.
- Shapira, Anita. 1998. „The Holocaust: Private Memories, Public Memory.“ *Jewish Social Studies* 4 (2): 40–58.
- Smith, Mark L. 2012. „No Silence in Yiddish: Popular and Scholarly Writing About the Holocaust in the Early Postwar Years.“ Pp. 55–66 in David Cesarani, Eric J. Sundquist (eds.). *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*. London, New York: Routledge.
- Young, James. 2007. „Mandating the National Memory of Catastrophe.“ Pp. 131–158 in Austin Sarat, Lawrence Douglas, Martha Merrill Umphrey (eds.). *Law and Catastrophe*. Stanford: Stanford University Press.